

ՀԱՅԵՐԸ ՕՍՄԱՆՑԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ
ՎԱՐՁԱ-ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ
(XIX ԴԱՐԻ II ԿԵՍ – XX ԴԱՐԻ ՍԿԻՋՐ)

Օսմանյան կառավարության քաղաքականությունը Հայերի նկատմամբ տարբեր ժամանակներում տարբեր բնույթ է կրել: Թուրքահայերի դրությունը եղել է երբեմն անկայուն, երբեմն՝ նրանք վայելել են այն հարաբերական անդորրությունը, ինչ-որ ունեցել են երկրի մյուս ժողովուրդները: Իրենց բնածին ընդունակություններով և շինարար աշխատանքով նրանք ազատ գործունեություն են ծավալել՝ նպաստելով երկրի զարգացմանը: Հաճախ էլ ենթարկվել են հալածանքների, բռնությունների, տեղահանության ու բնաջնջման:

Մեր նպատակն է ցույց տալ, թե Հայերն ինչ դեր են խաղացել Օսմանյան կայսրության վարչակառավարական համակարգում, մասնավորապես ինչ նշանավոր ծառայություններ են մատուցել Կայսրությանը՝ արժանանալով մեծամեծ պատիվների և շքանշանների:

Երկրի կառավարական մեխանիզմի գլխավոր անիվները հանձնվել են Հայերին, Հայ ամիրաները, սեղանավորները, եվրոպական բարձրագույն կրթություն ստացած իրավաբանները, տնտեսագետներն ու ճարտարապետները տարբեր ժամանակներում զբաղեցրել են պետական բարձր պաշտոններ, արժանավայել կատարել իրենց գործը, Հասել այնպիսի պատիվների, որ շարժել են իրենց այլազգի պաշտոնակիցների նախանձը: Սուլթանների մեծարանքը և բարյացակամ վերաբերմունքը Հայ մեծամեծների ու պաշտոնյաների նկատմամբ հաճախ ոչ պաշտոնական բնույթ է կրել: Պատվավոր կոչումներից, տիտղոսներից, առանձին զգեստ կրելու կամ գլխարկ դնելու իրավունքներից զատ, Հայ շատ ամիրաներ վայելել են սուլթանների անձ-

նական մտերմությունն ու բարեկամությունը: Հաճախ սուլթանները ճաշելու կամ ընթրելու են գնացել Հայ ամիրաների տուն, որսի կամ զբոսանքի դուրս եկել նրանց հետ՝ որպես ամենահավատարիմ մարդկանց:

Հայ ամիրաները Թուրքիայի մեծահարուստներից էին: Նրանց մեծ մասը ֆեոդալական Թուրքիայի ջատագույններ և խոշոր հարստություն կուտակած հայ վաշխառուներ էին: Ամիրայական կապիտալը ծառայում էր և՛ բռնապետության շահերին, և՛ նպաստում հայ մեծատունների շքեղ և փառավոր ապրուստին¹: Նրանք հաճախ են սատարել սուլթանին՝ երկրի առաջ ծառացած ծանր իրավիճակներից դուրս գալու²:

«Ամիրա»³ տիտղոսը կրելու իրավունք են ունեցել օսմանյան արքունիքի սեղանավորները, վաճառապետները, փողերանոցի, վառողարանի տեսուչները, ճարտարապետները:

Թուրքիայում ամիրաներն ունեին մեծ ազդեցություն. որքան շատ էր նրանց հարստությունը, այնքան մեծ էր նրանց ազդեցությունը: Երեք տասնյակից ավելի ամիրաներ սուլթանից արտոնություն էին ստացել կրելու «ոսկեղեն թուրայով» (սուլթանի մենագրով) զարդարված ֆեսեր, իսկ Հարություն Երկանյան (Ուզունյան) ամիրան՝ նաև ակնազարդ պատվոնշան⁴:

Ամիրաները տարբեր պաշտոնյաների հաշվակալներն ու դրամապահներն էին, զբաղվում էին դրամի վաճառքով, փոխա-

¹ Ղուկասյան Վ., Պոլսահայ մամուլի և հրապարակախոսության սկզբնավորումը, Ե., 1975, էջ 22:

² 1829 թ. ռուսական բանակը մոտեցավ Կ. Պոլսին և 15 միլիոն ռուբլի պատերազմական տուգանք պահանջեց, հակառակ դեպքում սպառնալով գրավել քաղաքը: Գանձարանում գումար չկար, և սուլթան Մահմուդ II-ը հայտնվեց դժվարին կացության մեջ: Պեզդյան ամիրայի առաջարկությամբ գանձարանի հին արծաթները հալեցնելով և խառնելով պղնձի հետ, նոր դրամներ հատվեցին, դրվեցին շրջանառության մեջ, իսկ ժողովրդից հավաքված ոսկեդրամով տուգանքը վճարվեց: Տե՛ս Աճառյան Զ., Հայոց դերը Օսմանյան կայսրության մեջ, «Մարմարա», Ստամբուլ, 17 օգոստոսի, 1967 թ.:

³ «Ամիրա» բառն առաջացել է արաբական «եմիր», «միրմիրան» բառերից, նշանակում է հրամայող, իշխան:

⁴ Ղուկասյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 23:

նակությամբ⁵: Նրանք, որպես երկրի ազդեցիկ մարդիկ՝ մասնակից էին ազգային բոլոր գործերին⁶: Նրանց հսկողության տակ էր ազգային ողջ եկամուտը, որը սաացվում էր եկեղեցական հարկերից և նվիրատվություններից: Նրանք բարեգործական հիմնարկների հոգաբարձուներ էին, հովանավորում էին չունևոր ընտանիքների ընդունակ երեխաներին: Ամիրաներն իրենց ծախսերով կառուցում էին դպրոցներ, եկեղեցիներ, հիվանդանոցներ⁷:

Օսմանյան կառավարությունը պետական գանձարանի կենտրոնական վարչությունն էր: Յուրաքանչյուր նախարար, կուսակալ կամ պալատական իր սեղանավորն ուներ, որը կատարում էր նրանց ծախսերը, վճարումները, բանկային գործարքները, վարկեր էր տալիս առևտրականներին, նույնիսկ սուլթաններին: Որպեսզի այս մասնավոր ծառայությունները համախմբվեն, օսմանյան պետության հովանավորությամբ ստեղծվեց սեղանավորների միություն՝ պետական բոլոր գանձումներն ու վճարումներն ընկերովի կատարելու համար, ինչը նպաստեց Օսմանյան կայսրությունում վաճառականության ծաղկմանը⁸: Այդ պաշտոնում ընտրվեց 12 սեղանավոր՝ բոլորն էլ հայ ամիրաներ. նրանք բաժանվեցին երկու խմբի՝ մի մասը եվրոպական, մյուսը՝ ասիական նահանգների հասույթները գանձելու և կենտրոնական գանձարան հանձնելու նպատակով: Ասիական խմբում էին Հարություն Երկանյանը, Պետրոս Քյուրքչիխանյանը, Միսաք Միսաքյանը, Մկրտիչ Ճեզայիրլյանը (Ջեզայիրլյան), Բազդասար Չաբազյանն ու Պողոս Աշնանյանը, իսկ եվրոպական խմբում՝ Ջանիկ Փափազյանը, Մաքսուդ Սարիմյանը, Հարություն Կելկելյանը, Աբրահամ Ալլահվերդյանը, Հովհաննես Թընկերյանը, Հովսեփ Դավուդյանը: Միության ընդհանուր

⁵ Չորմիսյան Լ., Համապատկեր արևմտահայոց մեկ դարու պատմությամբ, հ. Ա, 1850-1878, Բեյրութ, 1972, էջ 163:

⁶ Աճառյան Դ., նշվ. աշխ.:

⁷ Դուկասյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 23:

⁸ Նույն տեղում:

նախագահն էր Երկանյանը, եվրոպական ճյուղի փոխնախագահը՝ Փափազյանը⁹:

XIX դարում Թուրքիայի տնտեսության տարրեր բնագավառների զարգացման գործում Թուրքերը պարտական են առաջին ամիրային՝ արքունի ճարտարապետ Գրիգոր Պալյանին ու նրա գերդաստանին, պետության վառուդապետեր Գադյաններին (Տատյան): Նրանք 100 տարի շարունակ ժառանգաբար ղեկավարել են Թուրքիայի զինագործությունը, թղթի արտադրությունը, ապահովել՝ բանակի հանդերձավորումը¹⁰, Դյուղյանների (Տուգյան)՝ որոնց վստահված էր պետական գանձարանի (փողերանոց) պատասխանատվությունը: Ջեղայիրլյաններն (Հովուլյանց) օժանդակել են օսմանյան պետությունում առաջին թատրոնի կառուցմանը, ղեկավարել Կայսրության մաքսատները, նպաստել գյուղատնտեսության և մետաքսագործության զարգացմանը¹¹: Նրանց անձնական ծախսերով կառուցվել են մետաքսի գործարաններ¹²: Մոմագործությունը Մումջյանների ամիրայական գերդաստանի մենաշնորհն էր¹³:

Ամիրաներից նշանավոր էին Աբրահամ Ալլահվերդյանը (1791–1861) (տնտեսագետ-դրամափոխ), Հարություն Ասլանյանը (1852–1917) (ծովային երթևեկության պետական հատուկ սպասարկման վարիչ)¹⁴, Գևորգ ամիրա Փափազյանը (Բազեկանողլու) (1807–1885)¹⁵: Հայտնի էին Քարաքաջյանների (Աբրահամ փաշան նազիրի պաշտոն է վարել Աբդուլ Համիդի օրոք), Փիշմիշյանների (Գրիգորը և հաջի Ջելեպի Հովհաննեսը 1797–

⁹ Մաղաքիա արք. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Գ, Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 4307–4308:

¹⁰ Ազատյան Թ., Տատյան գերդաստանը և իր ականավոր դեմքերը, Խստամպուլ, 1952, էջ 12, Pamukciyan K., Zamanlar, Mekanlar, İnsanlar, III c, İstanbul, 2003, s. 127.

¹¹ Yarmen A., Osmanlı Sağlık Hizmetlerinde Ermeniler ve Surb Pirgiç Ermeni Hastanesi Tarihi, İstanbul, 2001, s. 85:

¹² «Բանասեր», Կ. Պոլիս, 1851, N 1–12, էջ 314:

¹³ Yarmen A., նշվ. աշխ., էջ 78:

¹⁴ Ալպոյաճյան Ա., Պատմություն Եվդոկիոյ հայոց, Կահիրե, 1952, էջ 1667:

¹⁵ Pamukciyan K., նշվ. աշխ., էջ 123:

1868 զբաղվել են սեղանավորությամբ, Մովսեսը՝ իրավագիտությամբ, Հարությունը՝ տնտեսագիտությամբ)¹⁶, Ազնավուրյանների (Ազնավուր ամիրան և նրա զավակներ՝ Գասպարը և Հովհաննեսը՝ սեղանավորությամբ), Երկանյանների (Հարությունը, Հովհաննեսը և Երամը՝ սեղանավորությամբ), Խորասանջյանների (իրավագիտությամբ և բժշկությամբ) գերդաստանները¹⁷:

Օսմանյան կառավարությունը խուսափում էր նախարարություններն ամբողջովին հայերին հանձնելուց: Նրա որոշմամբ յուրաքանչյուր թուրք նախարարի մեկ հայ էր կցվում՝ որպես խորհրդական կամ օգնական: Ռեշիդ փաշայի մոտ Հակոբ Կրճիկյանն էր, ծովակալ Մեհմեդ Ալի փաշայի մոտ՝ Հովսեփ Վարդան փաշան, Եպարքոս Ալի փաշայի մոտ՝ Համամջյանն ու Սեֆերյանը, Ֆուադ փաշայի մոտ՝ Սերվիչենն ու Սահակ Ապրոն, Մահմուդ Նեգիմ փաշայի մոտ՝ Արթին փաշա Դադյանը, Զեզեթ փաշայի մոտ՝ Վահան էֆենդին, Միդհատ փաշայի մոտ՝ Գրիգոր Օտյանը, Ինիլիդ Սայիդ փաշայի մոտ՝ Նուրյանը, Սերվեթ փաշայի մոտ՝ Կոստանդ փաշան, Սայիդ փաշայի մոտ՝ Աղաբեգյան Սարգիս էֆենդին¹⁸:

Սուլթան Աբդուլ Մեջիդի (1839–1861) ժամանակ հայերի դերն ավելի զգալի դարձավ պետական քաղաքականության և դիվանագիտության բնագավառում: Այդ ժամանակաշրջանի փայլուն դիվանագետներից էր Կարապետ Արթին Դավուդյանը (1816–1873): Նա 1846–1867 թթ. վարել է Բեռլինում թուրքական դեսպանի պաշտոնը, 1861 թ. դարձել է Լիբանանի կառավարիչ: Դիվանագիտական ծառայության մեջ փայլող հայերից էին Տիրան Ալեքսանյանը (Բրյուսել), Սարգիս Համամջյանը (Հռոմ): Ընդհանուր հյուպատոսներ են եղել Մանուկ Ազարյանը

¹⁶ Ազատյան Թ., Ակն և ակնցիք, Ազգագրական և կենսագրական հիշատակարան, Իսթանբուլ, 1943, էջ 50:

¹⁷ Yarmen A., նշվ. աշխ., էջ 78–82:

¹⁸ Աճառյան Յ., նույն տեղում:

(Պետերբուրգ), Միհրան Գավաֆյանը (Վիեննա, Հռոմ), Հրանտ Բեյ Թուզը (Մեսինա), Մինաս Երամը (Նեսպոլ)¹⁹:

Հայերը վարել են նաև նախարարական պաշտոններ: Դրանք այն նախարարություններն էին, որոնք մասնագիտական հատկություն էին պահանջում՝ Ելեմտական, Երկրագործական, Հանրօգուտ Շինություն: Առաջին հայ նախարարը Հանրօգուտ Շինության նախարար Գրիգոր Աղաթոնն էր (1825–1868)²⁰: Նրա մահից հետո այդ պաշտոնը ստանձնել է Դավուդ փաշան (Կարապետ Արթին Դավուդյան), այնուհետև՝ Հովհաննես Չամիչը:

Սուլթանների անձնական գանձապետի պաշտոնը հայերի մենաշնորհն էր: Հակոբ փաշա Գազազյանը, Միքայել փաշա Փարթուզալը, Հովհաննես փաշա Սազըզը հաջորդաբար վարել են այդ գործը: Նրանք կոչվել են «Սուլթանի անձնական գանձերի նախարար»: Հակոբ փաշա Գազազյանը սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի օրոք, վարել է Ելեմտական նախարարությունը²¹: Նրա մահից հետո այդ պաշտոնն ստանձնեց Միքայել Փարթուզալ փաշան (1842–1897), որը Պոլսում ծրագրել և իրականացրել է լրագրերի դրոշմի և դրոշմաթղթի մասին օրենքը: Դրանից հետո Միքայել փաշան դարձել է Ելեմտից նախարարության խորհրդական: Ստացել է վեզիրության բարձրագույն աստիճան, ունեցել է «Օսմանի», «Մեջիդի», «Իմթիադի» ոսկե և արծաթե շքանշաններ և այլ տերությունների պատվոնշաններ: Նշված պաշտոններից բացի վարել է կրթության բարձրագույն հսկիչի պաշտոնը:

Հովհաննես փաշա Սազըզը 1857 թ. աշխատել է բարձրագույն դռան Արտաքին գործերի թարգմանությունների բաժնում: 1863 թ. եղել է մամլո տեսուչ, 1868 թ. Պետական խորհրդի դատական «Առաջին» խորհրդական, 1872 թ. Առևտրի նախարար-

¹⁹ «Հայ հանդես», թիվ 10, 15 հունվար, 1903, Վենետիկ, էջ 145: Սիրունի Հ., Պոլիս և իր դերը, հ. IV, Ամբիլիաս, 1988, էջ 291:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 288:

²¹ Նույն տեղում, էջ 289–290:

րության, 1875 թ. Առևտրական վերաքննիչ ատյանի, 1876 թ. Հանրային կրթության նախարարության խորհրդական, 1877 թ. եղել է Պետական խորհրդի անդամ, 1879 թ. Հաշվակալության ատյանի ընդհանուր դատախազ: 1896 թ. պետական խորհրդի քաղաքային բաժնի, 1897–1908 թթ. կայսերական գանձերի նախարար²²:

1910 թվականից Թուրքիայի փոստի և կապի նախարարը Ոսկան բեյ Մարտիկյանն էր, «որ օրինակելի կարգ-կանոն էր մտցրել այդ նախարարութեան մէջ եւ գովեստի արժանացել»²³:

Օսմանյան կայսրությունում փաշայի տիտղոսը տրվում էր քաղաքացիական և զինվորական ամենաբարձր աստիճանավորներին: Փաշայի տիտղոս կրող քաղաքացիական ամենաբարձր աստիճանավորը վեզիրն էր:

Հայ առաջին փաշան Կարապետ Արթին Դավուտյանն էր: Նա այդ տիտղոսը ստացել էր 1860 թ. Լիբանանի կառավարիչ նշանակվելու կապակցությամբ²⁴: Փաշայության տիտղոս ունեին Հակոբ Գազազյանը, Միքայել Փարթուզալը, Հովհաննես Սազըզը և Հարություն Դադյանը: Թուրքիայի պաշտոնական ցուցակներում իբրև փաշաներ նշված են նաև Եգիպտոսի կրթության նախարար Յագուպ Արթինը, արտաքին գործերի նախարար Տիգրան փաշա Ապրոն և Պողոս Նուբար փաշան: Մեծահարուստ Երամյանների ընտանիքից փաշայության տիտղոս ունեւ Աբրահամ Երամյանը:

Հովսեփ Վարդանյան փաշան (1815–1879) 1837 թ. աշխատել է իբրև թարգման ծովային նավատորմում, հասել է ավագ թարգմանի պաշտոնի²⁵: 25 տարի զինվորական ծառայությունից հետո 1860 թ. անցել է քաղաքացիական պաշտոնների: Զբաղվել է հրապարակագրությամբ: 17 տարի շարունակ (1855–1872 թթ.)

²² Նույն տեղում:

²³ Ամատունի Գ., Հայերի մատուցած ծառայությունները, «Զարթոնք», Բեյրութ, 11 սեպտեմբերի 1970 թ.:

²⁴ Սիրունի Հ., նշվ. աշխ., էջ 294:

²⁵ Սիրունի Հ., նշվ. աշխ., էջ 295:

հրատարակել է «Մեծմուլայի հավատիս» («Իրադարձությունների հանդես») հայատառ թուրքերենով լրագիրը, հետո աշխատակցել է Կ. Փանոսյանի «Մանգոլմեի էֆքեարին» («Մտքադարան») և խմբագրել է «Թերջումանը էֆքեարին» («Մտքերի թարգման, արտահայտիչ») մինչև իր մահը²⁶:

Անտոն փաշա Թընկերյանը («Յավեր փաշա») (1815–1908) 1857 թ. նշանակվել է արքունի նավատորմի ընդհանուր քննիչ, 1859 թ. ստացել է միլիտարյան (դենեբալ-մայոր) աստիճան, 1868 թ. դարձել պետական խորհրդի անդամ: Նրան շնորհվել է Ռուսիայի ռեյլերեյոլթյան աստիճան: 1876 թ. եղել է Օսմանյան թղթատարության վերատեսուչ, 1881 թ. հանրային պարտուց վարչության քննիչ, 1903 թ. ելեմտական բարձր խորհրդի անդամ:

Արտաքին գործերի նախարարությունում խորհրդական են աշխատել Հովհաննես Գուլումջյանը, Մանուկ Ազատյանը, նույն նախարարության տարբեր գրասենյակներում տեսուչներ են եղել Հմայակ և Նշան Աեֆեյանները, ելեմտական նախարարությունում՝ Միհրան Գարադաշյանը, Սերովբե Բերբերյանը և Պետրոս Քերեսթեճյանը²⁷, Պաշտպանության, Հանրօգուտ շինության նախարարություններում՝ Միքայել Մամիկոնյանը, Մկրտիչ Աինապյանը և Գևորգ Ասլանը:

Հաշվակալության առյանի անդամներ են եղել Գրիգոր Խտրյանը, Հովհաննես Ալլահվերդյանը և Կարապետ Գարադաշը, արքունի կալվածքների կառավարիչներ՝ Հարութ Զեքին և Մկրտիչ Հեքիմյանը: Իրենց հանրային գործերով, պետական ծառայություններով, առևտրական գործունեությամբ հայտնի էին Գևորգ Փասպանյանը, Հարություն Ղազարյանը Վանի

²⁶ Զարդարյան Վ., Հիշատակարան (1512–1933), հ. Ա–Ե, Կահիրե, 1933–1939, էջ 8–24:

²⁷ Սիրունի Հ., նշվ. աշխ., էջ 292:

կուսակալի օգնական Մարկոս Աղաբեգյանը, Ավետիս և Լևոն Ջրասունյանները²⁸:

XIX դարի երկրորդ կեսից շատ հայեր գործել են նաև դատական ատյաններում՝ վարելով բարձր պաշտոններ, նպաստել Օսմանյան կայսրության իրավագիտության զարգացմանը: Դատական տեսչությունը Թուրքիայում ուներ երկակի կառուցվածք՝ դատական հաստատություններ մուսուլմանների համար՝ Շերիի և ընդհանուր դատական հաստատություններ մուսուլմանների և ոչ մուսուլմանների համար՝ Նիզամիե: Շերիի դատարանները կիրառում էին Ղուբանի վրա հիմնված կրոնական և քաղաքացիական օրենքներ²⁹: Ընդհանուր դատարանները քննարկում էին քաղաքացիական բոլոր վեճերը մուսուլմանների և ոչ մուսուլմանների միջև և նրանց կողմից կատարված քրեական գործերը³⁰: 1874 թ. Կայսերական համալսարանի իրավագիտության ֆակուլտետի հիմնադրումը³¹ լայն ասպարեզ բացեց Թուրքիայում իրավագիտության զարգացման, ինչպես նաև հայերի համար, ովքեր կարճ ժամանակում բարձր դիրքեր զբաղեցին այդ համակարգում: Այստեղ դասավանդում էին նաև հայ մասնագետներ՝ Ստեփան Գարայանը, ով երկար տարիներ անդամակցել է Առևտրական առաջին դատարանին³², հետո եղել է Վճռաբեկ ատյանի անդամ, գասավանդել «Քաղաքացիական դատավարություն»³³: Ս. Գարայանը արժանացել է «Նըրորդ»

²⁸ Ալպոյաճյան Ա., Պատմություն Եվրոպիո հայոց, էջ 1338:

²⁹ Убичини А., П. де Куртейль, Современное состояние Османской империи. (статистика, правление, администрация, финансы, армия, общины немусульманские и пр.), С.-Петербург, 1877, с. 125—126.

³⁰ Նույն տեղում, էջ 128:

³¹ Իրավագիտական ֆակուլտետը ստեղծվել է Կայսերական վարժարանի «Իրավունքի և քաղաքական տնտեսության» ամբիոնի փակման հետևանքով (նույն տեղում, էջ 142):

³² Առևտրական դատարանները ստեղծվել էին 1847 թ., բայց վերջնականապես կազմավորվել են 1860-ականներին: Բաղկացած էին երկու դեպարտամենտներից՝ ցամաքային առևտրի և ծովային առևտրի (նույն տեղում, էջ 132):

³³ Ընդարձակ տարեցույց Ազգային հիվանդանոցի, Կ. Պոլիս, 1931, էջ 145:

կարգի «Օսմանի» շքանշանի³⁴։ Գրիգոր Զոհրապը գասափանդել է «Իրավագիտության պատմություն», փաստաբան Հմայակ Խոսրովյանը «Միջազգային իրավագիտություն», փաստաբան Տիրան Քելեկյանը «Քրեական դատավարության օրենք» առարկաները³⁵։

Հովհաննես Վահանյանը 1860 թ. ընտրվել է նորաստեղծ Առևտրական դատարանի անդամ, 1864 թ. Առևտրական երկրորդ դատարանի նախագահ, 1868 թ. Առևտրական գործերով փոխնախարար, 1871 թ. Կրթության նախարարի խորհրդական, 1872–73 թթ. Գալաթա-Սարայի վարժարանի տնօրեն, 1872 թ. Հանրօգուտ շինության նախարարի խորհրդական, 1875 թ. Արդարադատության նախարարի խորհրդական³⁶։ 1877 թ. դառնում է Առևտրական առաջին դատարանի նախագահ, որի անդամներից շատերը Հայեր էին։ Այս ատյանը օտար և օսմանյան հպատակների դատերն էր վարում. նրա վճիռները անվերաքննելի էին³⁷։ Վահան էֆենդին 1873-ից մինչև իր մահը, 1891 թ., եղել է պետական խորհրդի անդամ³⁸։

Հարություն Մոստիճյանը 1881 թ. պաշտոնավարել է Կ. Պոլսի նախադատ ատյանում՝ որպես քննիչ, 1884 թ. եղել է վերաքննիչ ատյանի օղնական-անդամ, 1896 թ. ընտրվել է Բերայի նորակազմ Պատժական երկրորդ դատարանի անդամ, 1905 թ. նշանակվել է Ադրիանապոլսի և Սալոնիկի դատական քննիչ, 1906 թ. Հուսեին Հիլմի փաշայի օգնական՝ իբրև Ռումելիի բարեկարգության ընդհանուր քննիչ, 1908 թ. Մանասթըրի դատական քննիչ³⁹։

Միսակ Մակարյանը 1901 թ. դատական քննիչ էր Միջերկրական կղզիներում, 1906 թ. Էգիրների դատական քննիչ, 1914 թ.

³⁴ «Բյուզանդիոն», 1994, 28 դեկտեմբերի։

³⁵ Ընդարձակ տարեցույց, Ազգային հիվանդանոցի, Կ. Պոլիս, 1931, էջ 145։

³⁶ Ալպոյաճյան Ա., Պատմության հայ Կեսարիո, Կ. Բ. Կահիրե, 1937, էջ 2118։

³⁷ «Հայ հանդես», Վենետիկ, 15 հունվարի, 1903 թ., էջ 146։

³⁸ Սիրունի Դ., Ծշվ. աշխ., էջ 296։

³⁹ Ընդարձակ տարեցույց Ազգային հիվանդանոցի, էջ 146։

Բերայի հարցաքննիչ դատավոր, Քաղաքային և Պատժիչ դատարանների անդամ, վերաքննիչ դատարանի անդամ⁴⁰:

Արթուր Մաղաքյանը 1908 թ. եղել է Ադանայի նահանգի վերաքննիչ ատյանի ընդհանուր դատախազ, այնուհետև՝ Սալոնիկի պատժիչ դատարանի նախագահ, Առևտրական դատարանի նախագահ, Վերաքննիչ ատյանի առևտրական ճյուղի նախագահ, Դատական քննիչ մարմնի նախագահ, Վճռաբեկ ատյանի անդամ, փաստաբան⁴¹:

Հմուտ իրավագետ և գրող Հրանտ Ասատուրը Կ. Պոլսի Ծովային առևտրական դատարանի, նաև պետական խորհրդի անդամ էր⁴², Սարգիս Գարագոչը Դատական նախարարութեան օրենքների կարգավորման բաժնի պետ էր, պետական օրենքների հեղինակ, արժանացել է բազմաթիվ պարգևների⁴³, Վռամշապուհ Մանուկյանը եղել է Պոլսի Առևտրական վերաքննիչ ատյանի, նաև Առաջին դատարանի նախագահ, Վճռաբեկ ատյանի անդամ⁴⁴, Տիգրան Ումճյանը Ծովային առևտրական դատարանի անդամ է եղել, արժանացել է «Մեջիդի» պատվոնշանի⁴⁵, Վիչեն Հոգոցյանը եղել է Առևտրական առաջին դատարանի անգամ, արժանացել է «Օսմանի» երրորդ կարգի շքանշանի⁴⁶, Գևորգ Մեծատուրյանը 1890–1891 թթ. զբաղվել է փաստաբանությամբ, 1909–1912 թթ. եղել է էրզրումի ընդհանուր դատախազ⁴⁷: Խորասանճյան Պետրոս բեյը՝ բժիշկ Խորասանճյանի որդին, Հանրօգուտ շինութեան նախարարութեանում վարել է իրավագետ խորհրդականի պաշտոն⁴⁸: Կարապետ Շահպազը արգարադա-

⁴⁰ Նույն տեղում:

⁴¹ Նույն տեղում:

⁴² Նույն տեղում, էջ 147:

⁴³ «Բյուզանդիոն», 22 փետրվարի 1902 թ.:

⁴⁴ Ընդարձակ տարեցույց..., էջ 141:

⁴⁵ «Բյուզանդիոն», 13 հոկտեմբերի 1905 թ.:

⁴⁶ Տեր-Պետրոսյան Յ., Հայերու սատարը թուրք մշակույթին և տնտեսությանը, Կահիրե, 1976, էջ 246:

⁴⁷ Ազատյան Թ., Ակն և ակնցիք..., էջ 106:

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 104:

տուրթյան բնագավառում սկսել է իր աշխատանքը որպես Նախադատ ատյանի անդամ, 1873–1879 թթ. Վերաքննիչ ատյանի, 1884 թ. Վճռաբեկ ատյանի անդամ⁴⁹:

Շահապաշտ դասավանդել է իրավագիտական վարժարանում «Միջազգային իրավունք» և «Առևտրական իրավունք» առարկանները⁵⁰: Նշված ժամանակահատվածի դատական ատյանների բարձրաստիճան պաշտոնյաններից, որոնք պաշտոնավարել են Թուրքիայի տարբեր շրջաններում, հիշատակելի են Ռաֆայել Ռաֆայելյանը՝ Ադրիանապոլսի Վերաքննիչ ատյանի անդամ, Ամբաստանիչ ատյանի նախագահ, Գրիգոր Մուրադյանը՝ Տրապիզոնի դատական քննիչ, Մելքոն Պարոնիկյանը՝ Կ. Պոլսի Քաղաքային դատարանի անդամ, Գրիգոր Քյուրեքյանը՝ Բերայի Նախնական դատարանի անդամ, Թորոս Սարյանը՝ Լիմնոսի դատարանի նախագահ, Միհրան Մարկոսյանը՝ Մուշի դատավոր, Լևոն Կարապետյանը՝ Կ. Պոլսի Ծովային առևտրական դատարանի նախագահ, Կարապետ Այնեյանը՝ Վանի, Բիթլիսի դատական քննիչ, Արամ Դաբաղյանը՝ Թոքաթի դատավոր, Գաբրիել Գաբրիելյանը՝ Կ. Պոլսի Առևտրական երկրորդ դատարանի նախագահ: Վերաքննիչ ատյանի անդամներ էին. Գավիթ Ուրֆալյանը՝ Ադանայում, Գևորգ Խորասանճյանը՝ Իզմիրում, Պողոս Նեջաթը՝ Մանասթըրում, Գրիգորիս Մկրտչյանը՝ Պոլսայում, Նշան Անդրիասյանը՝ Անթաստիայում, Մարտիրոս Խաֆաֆյանը՝ Էրզրումում: Բարձրաստիճան տարբեր պաշտոնյաններ էին Հովհաննես Ալեքսանյանը, Տիգրան Յուսուֆյանը, Թադևոս Համամճյանը, Աբթուր Մաղաբյանը, Թորոս Սարաջը և այլոք⁵¹:

Այսպիսով, XIX դ. II կեսին – XX դ. սկզբին հայերը, հանդիսանալով օսմանյան պետության ամենաքաղաքակիրթ, ու գործունյա ազգը, գործել են երկրի տնտեսության տարբեր բնագավառներում՝ սատարելով այդ երկրի տնտեսության ծաղկ-

⁴⁹ Ալպոյաճյան Ա., Պատմության հայ Կեսարիո, հ. Բ, Կահիրե, 1937, էջ 2121:

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 45:

⁵¹ Ընդարձակ տարեցույց ..., էջ 148:

մանն ու բարգավաճմանը, անգնահատելի ծառայութիւններ են մատուցել հանրային կյանքի զարգացմանը: Թուրքիայի ազգայնամուլ կառավարիչները չէին հաշտվում այն մտքի հետ, որ միևնույն տնտեսական և քաղաքական պայմաններում ապրող թուրքերը զիջում էին հայերին, ովքեր գերազանցում էին իրենց ձեռներեցությամբ, արհեստների իմացությամբ, երկրագործության ասպարեզում փորձառությամբ, կրթական համակարգով:

Դա պատճառներից մեկն էր, որ օսմանյան կառավարութիւնը ձեռնամուխ եղավ հայ ժողովրդի բնաջնջմանը՝ որոշելով մեկրնգմիշտ ազատվել անցանկալի տարրից:

НАИРА ГИНОСЯН
ИИ НАН РА

**АРМЯНЕ В АДМИНИСТРАТИВНО – УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ
СИСТЕМЕ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ
(вторая половина XIX — начало XX века)**

РЕЗЮМЕ

Во второй половине XIX — начале XX вв. армяне, обладая разносторонними природными дарованиями и большой любознательностью, являлись самой культурной и трудолюбивой нацией многонациональной Османской империи. Важнейшие механизмы государственной власти находились в руках армян. Армянские амиры, высококвалифицированные юристы, экономисты, архитекторы и. т. д., занимая высокие государственные посты, с честью выполняли свою работу, тем самым способствуя развитию различных областей экономики Османской империи.